

‘WAAROM EIGENLIJK KRUISJES IN PLAATS VAN POLLUTIE?’

Het dagboek (1901-1941) van Leo Polak in relatie tot het discours tegen masturbatie

134

‘WHY CROSSES INSTEAD OF POLLUTION?’

The diary of Leo Polak (1901-1941) and the discourse against masturbation

The diary of the Dutch criminal law theorist, philosopher, and freethinker Leo Polak, which recently has become accessible, contains symbols such as ‘X’ and ‘#’. In this article, I interpret such symbols not as ‘silence’, but as disguising, narrative strategies. These symbols and the way Polak reflects on them, can be connected to the discourse on masturbation as a ‘total illness’, which developed from the beginning of the eighteenth century to the 1930s. The symbols in Polak’s early diaries indicate that diary writing functioned as a medium to register and control his solitary sexual activity. The diaries show the anti-masturbation discourse; the experience of it, the struggle with it and ways to resist it. Later in life, he used these experiences in his work on *Sexual ethics* (1936) in which he rejects the medical and religious views on masturbation and makes a plea for the autonomy of the human mind and body.

X Dinsdag 31 Mrt.

(Waarom eigel kruisjes - in pl. v. pollutsi? Vandaag, als gister, weer alleen (waarsch.) door 't omslaan en arm-slapen, zeker nit van den gestuit.)¹

Dit schreef de student rechten Leo Polak op 31 maart 1903 in zijn dagboek. De aantekening is op het eerste gezicht wat cryptisch, maar bij nader inzien eigenlijk heel duidelijk. In tegenstelling tot veel andere dagboekschrijvers die symbolen gebruiken, licht Polak expliciet toe waar deze voor staan: het kruisje dat vermeld staat voorafgaand aan deze datum - en bij vele andere aantekeningen in

---

¹ Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Leo Polak, Dagboek Leo Polak, inv.nr. xxx F 3 (deel 3), 31 maart 1903.

zijn dagboek – staat voor ‘pollutsu’.² De term pollutie werd in zijn tijd gebruikt voor ‘onwillekeurige zaadlozing in den slaap’, oftewel datgene wat we tegenwoordig ‘een natte droom’ noemen.³ De rest van de aantekening gaat erom of zijn slaaphouding wellicht de oorzaak hiervan was.

Polak maakte zich in zijn studentenjaren zorgen om te veel zaadverlies, zowel veroorzaakt door onwillekeurige nachtelijke ejaculaties als door masturbatie, zo blijkt uit zijn dagboek. Later in zijn leven schreef hij er op een heel wat meer ontspannen manier over in het boek *Sexuele ethiek* (1936). Hij vormt hiermee een interessante casus om het discours tegen masturbatie te onderzoeken aan het begin van de twintigste eeuw. Dit discours had zich vanaf de achttiende eeuw ontwikkeld en bleef gedurende de negentiende en begin twintigste eeuw van kracht. De centrale vraag in dit artikel is hoe Polak het anti-masturbatiediscours verwerkt in zijn dagboek en welke rol de kruisjes en andere symbolen daarbij spelen.

In de studie naar dagboeken is steeds meer oog gekomen voor de complexe relatie tussen persoonlijke beleving en maatschappelijke discourses en voor de rol die narratieve strategieën en retorische conventies spelen bij het opschrijven van die ‘discursieve’ beleving.⁴ Het dagboek is, net als andere autobiografische genres, een vorm van literatuur.⁵ In die zin kan het dagboekonderzoek profijt hebben van studies naar de relatie tussen literatuur en (buitenliteraire) discourses. Het werk van Mary Kemperink is zeer inspirerend voor het onderzoek naar de literaire verwerking van wetenschappelijke discourses. Het anti-masturbatiediscours was in belangrijke mate een medisch discours, dat te plaatsen valt binnen een bredere ontwikkeling vanaf de Verlichting waarin seksualiteit wetenschappelijk bestudeerd ging worden.⁶ Masturbatie werd in dit discours een ‘ziekte’ en ver-

2 Polak gebruikte een uitzonderlijke, archaïsche spelling: waar ‘tie’ moest staan, schreef hij ‘tsi’ en waar ‘ie’ moest staan, vaak ‘ii’ (zoals in dit citaat bij ‘niit’). Zie over deze spellingsvorm: Nicoline van der Sijs, ‘Etymologica: de korte ei en de lange ij,’ *Onze Taal* 72 (2003) 5: 130-131.

3 De term ‘natte droom’ werd voor het eerst in 1961 in een krantenartikel gebruikt (overigens niet in verband met een mens, maar bij een gecasteerde kater, in een uit het Engels vertaald artikel in *Het Vrije Volk*, 12 januari 1961) (<http://www.delpher.nl>, zoekterm ‘natte droom’, geraadpleegd op 30 maart 2017).

4 Zie bijvoorbeeld: Sidonie Smith en Julia Watson, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. 2e druk (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010), 32; Gudrun Piller, ‘Private Body – What do Self-narratives bring to the History of the Body?’ in *Mapping the ‘I’. Research on Self-Narratives in Germany and Switzerland*, red. Claudia Ulbrich, Kaspar von Greyerz en Lorenz Heiligensetzer (Leiden/Boston: Brill, 2015), 76-94.

5 Het dagboek wordt getypeerd als ‘bekenenisliteratuur’ die zich kenmerkt door onmiddellijkheid en spontaneïteit, doordat een persoon van dag tot dag zijn ervaringen weergeeft. H. van Gorp e.a. (red.), *Lexicon van literaire termen*. 8e herz. druk (Mechelen: Wolters Plantyn, 2007), 56, 114. Over de verwantschap tussen literatuur en autobiografie, zie ook: Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985* (Nijmegen: Vantilt, 2013).

6 Harry Oosterhuis, *Stepchildren of Nature. Krafft-Ebing, Psychiatry, and the Making of*

bonden met allerlei mogelijke seksuele afwijkingen, waaronder homoseksualiteit. Kortom, het onderzoek van de kleine kruisjes in dagboeken vormt een veelzeggende casestudy van de relatie tussen literatuur en wetenschap. Mijn bijdrage aan dit themanummer opent dan ook met een korte beschouwing van het werk van Mary Kemperink over de relatie tussen literatuur en wetenschap. Vervolgens zal ik mijn methodologische benadering van symbolen in dagboeken nader toelichten. Daarna richt ik mij op het discours tegen masturbatie en de verwerking hiervan in het dagboek van Polak.

136

In haar proefschrift *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900* (1988), besteedde Mary Kemperink ook aandacht aan de 'wereldbeschouwelijke achtergronden' van het sensitivisme, zoals mystiek-filosofische, religieuze en wetenschappelijke opvattingen.⁷ Sindsdien ging haar onderzoek zich steeds sterker concentreren op de relatie tussen literatuur en de culturele context, waarvan wetenschap een belangrijk deel vormt. Het eerste artikel waaruit haar interesse in de relatie tussen literatuur en wetenschap naar voren kwam, dateert uit 1992.⁸ In de jaren erna publiceerde Kemperink niet alleen in literaire tijdschriften, maar ook in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.⁹ Naast geneeskunde, verdiepte ze zich in vele soorten wetenschappen. De inhoudsopgave van haar overzichtswerk *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein 1860-1920*, geeft een goede indruk van de vele wetenschappelijke disciplines en theorieën waarmee Kemperink zich heeft beziggehouden: evolutieleer, vitalisme, bacteriologie, hysterie, hypnotisme, (para)psychologie, thermodynamica, technologie en wiskunde.¹⁰ Hoewel al deze bijdragen ook te lezen zijn als toegankelijke inleidingen op deze vakgebieden, gaat het om de bredere culturele inbedding van deze kennis, in het bijzonder in relatie tot de literatuur. De laatste jaren heeft Mary Kemperink zich in haar onderzoek vooral gericht op de relatie tussen literatuur en het medische discours over homoseksualiteit.¹¹

Sexual Identity (Chicago: University of Chicago Press, 2000), 25-36.

- 7 Mary Kemperink, *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900* (Utrecht: Veen, 1988), 265-288.
- 8 Mary Kemperink, 'Couperus en de temperamentenleer,' *Literatuur* 9 (1992): 2-7.
- 9 Mary Kemperink, 'Hysterie in de Nederlandse roman van het fin de siècle,' *Nederlands Tijdschrift Voor Geneeskunde* 139 (1995): 2194-2198. Ze publiceerde al eerder een artikel over de literaire verwerking van medische kennis: Mary Kemperink, 'Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman,' *De Negentiende Eeuw* 17 (1993): 114-171.
- 10 Mary Kemperink, *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein (1860-1920)* (Antwerpen: Garant, 2011), inhoudsopgave. In haar eerdere overzichtswerk - inmiddels een standaardwerk - van de Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle, getiteld *Het verloren paradijs* (2001), vormt de wetenschap ('een koningin met een ijzeren kroon') een van de hoofdstukken en komt ook vaak in de andere hoofdstukken ter sprake.
- 11 Mary Kemperink, 'Louis Couperus en Jacob Israël de Haan in het licht van het medische discours over homoseksualiteit rond 1900,' in *Onnoemelijke dingen. Taboe en verbod in het fin de siècle*, red. Anne van Buul e.a. (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014) 39-

De titel *Gedeelde kennis* geeft de relatie tussen literatuur en wetenschap kernachtig weer. Hoewel wetenschap en literatuur zich institutioneel gezien steeds meer van elkaar gingen losmaken in de loop van de negentiende eeuw, bleven ze met elkaar verbonden door de productie en verspreiding van kennis. In een gezamenlijk geschreven, methodologisch artikel in *Nederlandse letterkunde* hebben Mary Kemperink en ik getracht handvaten te bieden om deze verbondenheid te onderzoeken. Het gaat bij de literaire verwerking van wetenschap doorgaans niet om kennis uit de eerste hand, maar om een gepopulariseerde versie, die gemakkelijk vermengd raakt met andere, ‘meezwevende’ kennis, zoals oudere ideeën, mythen en ideologieën. Omgekeerd produceert literatuur deze kennis ook in de vorm van verhalen, analogieën, metaforen, symbolen en narratieve patronen, die eveneens in de wetenschap een rol spelen.¹²

Kortom, literatuur en wetenschap vormen een hecht en ingewikkeld netwerk dat gekenmerkt wordt door een grote dynamiek en een permanent tweerichtingsverkeer. Zoals we in het artikel in *Nederlandse letterkunde* stelden, is dit echter niet het eind van het verhaal, maar pas het begin. Want hoe analyseer je deze kennisamalgamen? Ook al zijn invloedrelaties vaak niet vast te stellen en gaat het veeleer om congruentie, toch is het onontbeerlijk om eerst de afzonderlijke kennisdomeinen te onderscheiden. Hiervoor kan het begrip ‘discours’ dienen.¹³ Een geschikte definitie voor discours (die enigszins verschilt van de definitie die we toen hanteerden) luidt als volgt:

Discourses establish what can be said on a given topic at a specific point in time because it is important and because it is ‘true’. They also determine what a person can say at all by communicating the standards of what is relevant and what is correct. Thus they create a certain context for discussions within society, but they remain mutable.¹⁴

Dit laatste aspect – het gegeven dat discoursen veranderlijk (‘mutable’) zijn – is van belang, want daardoor is er ook ruimte voor individuele beleving en ‘agency’

57; Mary Kemperink, ‘Nederlandse literaire verbeelding van oosterse homoseksualiteit in relatie tot het westerse wetenschappelijke discours,’ *De Negentiende Eeuw* 39 (2015): 252-270; Mary Kemperink, ‘Homoseksualiteit en het literair-historisch perspectief,’ Jacob van Lennep-lesing, 1 oktober 2015; Mary Kemperink, ‘Homoseksualiteit in de Nederlandse literatuur rond 1900,’ Jacob Israël de Haan Lezing, 15 november 2012.

12 Mary Kemperink en Leonieke Vermeer, ‘Literatuur en wetenschap: een dynamische en complexe relatie. Enkele theoretische en methodologische overwegingen,’ *Nederlandse Letterkunde* 13 (2008): 33-66, aldaar 39-44.

13 Kemperink, *Gedeelde kennis*, 13; Kemperink en Vermeer, ‘Literatuur en wetenschap’, 52.

14 Martin Dinges, inleiding van *Neue Wege in der Seuchengeschichte* (Stuttgart 1995), zoals geciteerd en naar het Engels vertaald door: Gudrun Piller, ‘Private body – What do Self-Narratives bring to the History of the Body?’ in *Mapping the ‘I’. Research on Self-narratives in Germany and Switzerland*, red. Claudia Ulbrich, Kaspar von Greyerz en Lorenz Heiligensetzer (Leiden/Boston: Brill, 2015) 76-94, aldaar 79.

of, in andere woorden, voor 'geestelijke lenigheid'.¹⁵ Mensen zijn niet als speelballen overgeleverd aan het dominante discours – zoals Foucault en anderen na hem leken te impliceren – maar hebben een bepaalde handelingsruimte om discoursen te interpreteren, naar hun hand te zetten, te weerstaan of te negeren.¹⁶ Deze persoonlijke beleving van discoursen komt goed tot uitdrukking in dagboeken.

SYMBOLEN IN DAGBOEKEN

138

In zijn historische studie van het intieme leven van de negentiende-eeuwse burgerij maakt Peter Gay veelvuldig gebruik van egodocumenten, waaronder dagboeken. Hij wijst ook op een belangrijk kenmerk van dagboeken als historische bron: de veelvuldige 'stiltes' die erin voorkomen: 'Many diaries, to be sure, are eloquent only in what they omit.'¹⁷ Ook historicus Roy Porter stelt dat 'the first-hand written record [...] is largely silent – and where it is eloquent, it is probably unrepresentative.'¹⁸ In dezelfde trant wijst Philippe Lejeune in zijn studie van Franse meisjesdagboeken op het belang van hiaten en impliciete betekenissen: 'A girl could keep a diary, without any interruption, between the ages of eight and seventeen, without mentioning at all the transformations brought about by puberty. The expression of feelings and emotions is usually extremely reserved.'¹⁹ Hoewel onderzoekers het belang van stiltes bij het bestuderen van dagboeken veelvuldig benadrukken, zijn deze nog niet centraal gesteld als focus van historisch onderzoek.

Stiltes in dagboeken zijn er in allerlei vormen: symbolen, geheimschrift, afkortingen, anagrammen, eufemismen, schrijven in een andere taal, doorgestreepte passages, uitgescheurde bladzijden, een slot erop, begeleidende notities ('geheim', 'ongelezen verbranden'), et cetera. Je kunt hierbij een onderscheid maken tussen binnen en buiten de tekst – met dit laatste bedoel ik de materiële, vormtechnische kant, zoals een slotje of dichtgenaaide pagina's.²⁰ Stiltes kunnen het gevolg zijn

15 Leonieke Vermeer, *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ort, 1880-1930* (Antwerpen/Apeldoorn: Garant Publishers, 2011).

16 Roy Porter, 'More than a Foreword,' in *Cultural Approaches to the History of Medicine. Mediating Medicine in Early Modern and Modern Europe*, red. Willem de Blécourt and Cornelia Usborne (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), x-xvii, aldaar x; Michael Stolberg, *Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011), 6; Willemijn Ruberg, 'The Letter as Medicine: Studying Health and Illness in Dutch Daily Correspondence, 1770-1850,' *Social History of Medicine* 23 (2010): 492-508, aldaar 504-505.

17 Peter Gay, *The Naked Heart. The Bourgeois Experience: Victoria to Freud* 4 (New York: Norton, 1995), 336.

18 Roy Porter, 'History of the Body,' in *New Perspectives on Historical Writing* (red.), Peter Burke (Oxford: Polity Press, 1991), 206-232, aldaar 210.

19 Philippe Lejeune, *On Diary* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2009), 132.

20 Van dit laatste beheert het Nederlands Dagboekarchief een voorbeeld.

van zelfcensuur of aangebracht zijn door latere bezitters. Maar eigenlijk is de term ‘stilte’ in dit verband niet de meest gelukkige term; de genoemde elementen vormen juist een integraal onderdeel van de tekst en dienen ook als zodanig bestudeerd te worden. Zoals Susan Sontag terecht stelt: ‘Silence remains, inescapably, a form of speech [...]’.²¹ Ook de symbolen in het dagboek van Polak zijn geen ‘stilte’, maar een veelzeggend deel van de tekst. Ik interpreteer de symbolen als verhullende strategie: als één van de narratieve strategieën en technieken die een schrijver hanteert om een verhaal te vertellen. Het is belangrijk deze strategieën in hun context te plaatsen: de directe context van de tekst, maar ook in relatie tot andere teksten en de discursieve context – de eerder genoemde discoursen, waaronder wetenschap.

Het bestuderen van verhullende strategieën kan informatie opleveren over een onderwerp waarover bronmateriaal schaars is: lichamelijke en seksuele beleving. De focus in dit artikel ligt op symbolen voor masturbatie, omdat dit bij uitstek de complexe relatie laat zien tussen discours en beleving. Lichamelijke beleving – eten, slapen, seksualiteit, ziekte, pijn, geboorte, dood – is meer dan de talige uitdrukking ervan. Maar de manier waarop we betekenis geven aan deze beleving, bijvoorbeeld in een dagboek, wordt gevormd door de discursieve context.²² Een van de discoursen die van belang is in dit verband, is het discours over, maar vooral tegen masturbatie.

MASTURBATIE ALS ‘TOTALE ZIEKTE’

Het is niet vaak zo dat het beginpunt van een discours exact aan te wijzen valt. Maar wat betreft het discours tegen masturbatie is dat wel mogelijk, of in ieder geval bijna exact: ‘in or around 1712’. Toen werd het anonieme pamflet *Onania; or, The Heinous Sin of Self-Pollution*, uitgegeven in Londen.²³ Met deze titel was de toon meteen gezet; het ging om een gruwelijke zonde, namelijk ‘self-pollution’ (zelfbe-

21 Susan Sontag, ‘The Aesthetics of Silence,’ in *Styles of Radical Will*, red. Susan Sontag (New York: Dell Publishing, 1969), 3-34, aldaar 11.

22 Smith en Watson, *Reading Autobiography*, 32; Piller, ‘Private body,’ 82.

23 De complete titel is: *Onania: or, the Heinous Sin of Self-Pollution and all its Frightful Consequences (in both Sexes) Considered with Spiritual and Physical Advice to those who have already Injured Themselves by this Abominable Practice*. Er zijn geen exemplaren van de eerste drie drukken overgeleverd. De Zwitserse arts Samuel Tissot schreef het werk toe aan ‘Bekker’. Aanvankelijk werd gedacht (onder anderen door Michel Foucault) dat dit de Nederlandse predikant en theoloog Balthasar Bekker was. Maar Thomas Laqueur betoogt dat dit niet het geval was en voert overtuigende bewijzen aan dat John Marten, een chirurg en schrijver van pornografie, het pamflet heeft geschreven. In 1708 schreef Marten een verhandeling over geslachtsziekten, waarin voor het eerst het woord ‘masturbation’ in het Engels wordt gebruikt (in het Nederlands duurde dit nog tot 1847, zoals ik nog zal toelichten). Thomas W. Laqueur, *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation* (New York: Zone Books, 2003), 29.

vlekking). In het pamflet werden de geestelijke en fysieke kwalen beschreven die voortkwamen uit deze zonde, brieven en getuigenissen van 'lijders' vermeld, medische autoriteiten aangehaald, en als klap op de vuurpijl ook de remedie gegeven: 'a strengthening tincture' en 'a prolific powder', verkrijgbaar voor respectievelijk 10 en 12 shilling bij uw lokale drogist. Kortom, de uitgevers van het boek creëerden een markt voor een probleem dat zijzelf in het leven hadden geroepen.²⁴ In 1730 werd *Onania* in het Nederlands vertaald, onder de titel *De groote zonden van vuile zelfsbeveleckinge*. De ondertitel ervan gaf aan dat de campagne tegen 'zelfsbeveleckinge' zowel op 'jonge en oude, mans- en vrouwspersoonen' was gericht.²⁵

140

Vóór de achttiende eeuw werd onanie ook wel veroordeeld, vooral vanuit de kerk. Dit gebeurde niet om medische, maar om morele redenen waarbij men zich kon beroepen op allerlei christelijk-theologische argumenten. Maar zelfbevrediging was geen groot probleem, er werd vooral niet over gesproken en nauwelijks over geschreven.²⁶ Dit veranderde met het verschijnen van *Onania* en de vele navolgers. De Bijbel zelf bevat overigens geen veroordeling van onanie, wel is de term eraan ontleend. In het verhaal van Tamar en Onan gaat het echter niet om zelfbevrediging, maar om een vorm van anticonceptie, namelijk coïtus interruptus. Onan moest naar toenmalig Joods gebruik bij de weduwe van zijn overleden broer een kind verwekken, maar trok zich elke keer voor de zaadlozing terug en verspilte zo zijn zaad op de grond.²⁷ Dat de bijbelse term de titel gaf aan *Onania*, als het startschot van de campagne tegen masturbatie, geeft de eerder genoemde doorwerking aan van mythisch (in dit geval bijbels) gedachtegoed in de wetenschap. De medische legitimatie volgde in 1760 met de publicatie van *L'onanisme ou dissertation physique sur les maladies produites par la masturbation*, geschreven door de gevierde Zwitserse arts Samuel Tissot.²⁸ De uitgebreide editie van dit werk (1764) werd gevolgd door 64 herdrukken en verschillende vertalingen, onder andere in het Nederlands (1771).²⁹

24 Laqueur, *Solitary Sex*, 30.

25 *De groote zonden van vuile zelfsbeveleckinge, door jonge en oude, mans- en vrouwspersoonen ontdekt. Hoe zy met voordagt door snoode lusten en onreine bewegingen, de begeerte des Vleesch opwekken en voldoen, door zig zelven te bezoedelen, en beschadigen, ten verderve van ziel, en ligchaam [etc.]* (Rotterdam 1730), zoals genoemd door: Gert Hekma, 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen zelfbevelecking in Nederland?', in *Soete minne en helse boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850*, red. Gert Hekma en Herman Roodenburg (Nijmegen: SUN, 1988), 232-254, aldaar 234-237, 252-254, 233. Hekma gaat overigens (zonder dit te expliciteren) alleen in op de implicaties van de antimasturbatie campagne voor jongens en mannen.

26 David Stevenson, 'Recording the Unspeakable. Masturbation in the Diary of William Drummond, 1657-1659,' *Journal of the History of Sexuality* 9 (2000): 223-239, aldaar 226; Laqueur, *Solitary Sex*, 247-358.

27 Genesis 38:8-10. Er zijn verschillende religieuze interpretaties van dit Bijbelverhaal, zie hierover: David Stevenson, 'Recording the Unspeakable', 225.

28 Tissots boek verscheen eerst in het Latijn in 1758 en werd positief ontvangen door deskundigen, maar veroorzaakte verder weinig ophef. De verspreiding van de eerste Franse druk (1760) was beperkt tot medische kringen. Michel Foucault, *Abnormal: Lectures at the Collège De France, 1974-1975* (New York: Picador, 2003), 259, n.3.

29 Hekma, 'De belaagde onschuld,' 234-237, 252-254.

De periode 1790-1805 was het hoogtepunt van de campagne tegen masturbatie, maar de hele negentiende eeuw bleef dit discours in traktaten van artsen, theologen, pedagogen, filosofen en moralisten nog van kracht.³⁰ In medische verhandelingen en pedagogische adviesliteratuur werd masturbatie een ‘totale ziekte’: een levensbedreigende gewoonte die zowel lichaam als geest aantast, met als gevolg een heel scala aan ziektes die met grote waarschijnlijkheid eindigen in een vroegtijdige en gruwelijke dood.³¹ Maagstoornis, verzwakking van de ademhalingsorganen, verlammingen, verzwakking van de voorplantingsorganen, impotentie, gezichts- en gehoorstoornis, volledig verval van lichaamskrachten, geelzucht, zwaarvoedigheid, koorts, razernij, epilepsie, waanzin, ruggenmergtering – er was eigenlijk nauwelijks een kwaal te bedenken die niet veroorzaakt werd door onanie.³² Dit discours had een sterke maatschappelijke implicatie. Alles wat neigde naar afwijkend gedrag en degeneratie werd verbonden met masturbatie. Het asociale plezier van de ‘eenzame zonde’ stond in schril contrast met het ideaalbeeld van de rationele, maatschappelijk geëngageerde burger en werd daarmee als gevaar voor de sociale orde beschouwd.³³ Kortom, het anti-masturbatiediscours was geen aberratie van het Verlichtingsdenken, maar vormde er een essentieel onderdeel van.³⁴

In de literatuur van de negentiende eeuw werkte het discours tegen masturbatie duidelijk door – en werd er op zijn beurt door versterkt en van nieuwe betekenissen voorzien. Zowel bij enkele mannelijke als vrouwelijke romanpersonages is de weerslag van deze kwalijke gewoonte te vinden.³⁵ Voor lezers was het overduidelijk wanneer een personage onaneerde. De uiterlijke kenmerken waren: bleek, mager, wallen onder ogen en, het teken bij uitstek, een bril. Daarbij vertoonde het prototype van de onanerende jongeling, zoals Pieter Stastok uit *Camera Obscura* (1839) van Nicolaas Beets, nog allerlei karaktertrekken: hij was eenkennig en eenzellig, lusteloos, achterbaks, angstig en niet sportief.³⁶

De eerste roman waarin masturbatie expliciet voorkomt is *Een liefde* (1887) van Lodewijk van Deysssel. Het boek veroorzaakte een schandaal.³⁷ Van Deysssel

---

30 Zie voor een overzicht van de publicaties die in het Nederlands verschenen: Hekma, ‘De belaagde onschuld’, 252-254 (periode 1730-1850) en Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1971* (Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen, 1978), 9 (periode 1730-1872).

31 Foucault, *Abnormal*, 239.

32 Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 8.

33 Laqueur, *Solitary Sex*, 247-358.

34 Hekma, ‘De belaagde onschuld,’ 32.

35 Kemperink, *Het verloren paradijs*, 166; Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam: Querido’s Uitgeverij, 2002), 45-52.

36 Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 45.

37 Jan Fontijn, ‘16 december 1887. Een liefde van Lodewijk van Deysssel wordt gepubliceerd,’ in *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*, red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (Uitgeverij Contact: Amsterdam 1998), 530-536.

gebruikte termen als ‘geilheid’ en ‘geslachtsdeel’, woorden die volgens Frederik van Eeden ‘hoog uitschreeuwen boven de rest’. Hij noemt het boek in zijn kritiek ‘hinderlijk, ergerlijk, stuitend – shocking! – juist shocking!’. Vooral het dertiende hoofdstuk had hem geschokt.³⁸ Daarin beschrijft Van Deysseel in zeer bloemrijk en gedetailleerd proza hoe de hoofdpersoon Mathilda alleen in haar tuin tot een orgasme komt.³⁹ Van Eeden zelf stelde in *Van de koele meren des doods* (1900) onanie ook aan de orde, zowel bij hoofdpersoon Mathilde als bij haar echtgenoot Gerard, maar deed dit in heel wat bedektere termen.⁴⁰ In Van Eedens verder zo openhartige dagboek wordt er met geen woord over gerept.⁴¹ Het is bekend dat Van Lodewijk van Deysseel zelf, op het obsessieve af, met onanie bezig was. Hij had als twintigjarige, toen hij herstellende was van syfilis, weer bij zijn vader gewoond, die hem elke avond een anti-onaneergordel om bond: een stalen keurslijf voor de genitaliën met aan de binnenkant scherpe punten.⁴² In zijn dagboek noteerde hij dwangmatig al zijn lichamelijke werkingen, waaronder onanie. Hij hield zelfs een apart ‘Onanie-dossier’ bij, waarin hij ook zijn pogingen beschrijft om deze gewoonte onder controle te krijgen.⁴³

Dat zowel Van Deysseel als Van Eeden onanie bij een vrouw aan de orde stelde, is geen toeval; hiermee haakten zij aan bij een debat dat door medici en psychiaters gevoerd werd over de al dan niet aanwezige erotische ontvankelijkheid bij de vrouw.⁴⁴ Het medische discours over seksualiteit zag de mannelijke en vrouwelijke fysiologie, en daarmee ook de mannelijke en vrouwelijke seksualiteit, als fundamenteel verschillend. Sommige artsen meenden dat de erotische ontvankelijkheid bij vrouwen groot was, zelfs groter dan bij een man. Anderen vonden echter dat het seksuele instinct bij vrouwen geen rol speelde.⁴⁵

Het antimasturbatie-discours was wel degelijk ook op vrouwen gericht. Tissot vond masturbatie zelfs erger bij vrouwen dan bij mannen, niet zozeer vanwege de lichamelijke consequenties – die waren voor beide seksen zeer ernstig – maar omdat het niet paste bij hun sociaal gewenste rol als echtgenote en moeder.⁴⁶ Li-

38 Frederik van Eeden, ‘Een onzedelijk boek,’ *De Nieuwe Gids* (1888): 61-79; Fontijn, ‘16 december 1887’, 532.

39 Lodewijk van Deysseel, *Een liefde* (Den Haag: Uitgeverij Bert Bakker, 1974), hoofdstuk 13.

40 Frederik van Eeden, *Van de koele meren des doods* (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2004), 272. Hedwig had op ‘de oude wijze gezondigd’ (p. 72) en Gerard leerde op achtjarige leeftijd het ‘kwaad der knapen’ (p. 104) kennen.

41 Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923*, red. H.W. van Tricht (Culemborg: Tjeenk Wilink/Noorduijn, 1971).

42 Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 49. Zie ook: Michel van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Baarn: Ambo/Anthos 1995), 578-579.

43 Harry G.M. Prick, *Een vreemdeling op de wegen. Het leven van Lodewijk van Deysseel vanaf 1890* (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2003), 302-305.

44 Fontijn, ‘16 december 1887’, 534.

45 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, 30.

46 Laqueur, *Solitary Sex*, 260-261, 372.

Afb. 1 Een pagina uit een medische catalogus met anti-onaneergordels voor zowel mannen als vrouwen (nr. 567: ‘Onaniebandage meiner verbesserten Konstruktion, m. Rücken-schloss, männlich’, nr. 570 en nr. 572: ‘Eine Onanie-bandage männliche oder weibliche, für Kinder’) en ‘Onanie-Schutzhand-schuhe mit Ledersohlen’ (nr. 565). *Hauptkatalog der Firma Carl Wendschuch* (Dresden 1910), 245.

chamelijk gezien was er echter voor mannen een extra risico. Dit had te maken met de doorwerking van de humeurenleer, waarbij de vier lichaamsvochten (‘humores’ of temperamenten: bloed, slijm, zwarte gal en gele gal) in balans moesten zijn. Zaad werd samengesteld uit de ‘humores’ en was een van de belangrijkste lichaamsvochten.⁴⁷ Tissot stelt: ‘Bij het verliezen des zaads verliest men terzelfder tijd de levensgeest.’⁴⁸ Dit komt volgens Tissot omdat bovenmatige vocht-

47 Er was wel discussie over de vraag of alleen mannen zaad produceerden (de ‘één-zaad’-theorie) of dat vrouwen ook ‘zaad’ produceerden (de ‘twee zaden’-theorie). Adrian Thatcher, *Two Seeds, One Sex?* (Oxford scholarship online, 2016), doi:10.1093/acprof:oso/9780198744757.003.0002.

48 Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 6-10.

afscheiding de voedselopname (belangrijk voor het natuurlijk evenwicht van het lichaam) blokkeert. Te veel verlies van zaad leidt in deze gedachtegang tot uitputting.⁴⁹ Er is wel beweerd dat de humeurenleer in de negentiende eeuw zou hebben afgedaan.⁵⁰ Mary Kemperink heeft echter laten zien dat deze theorie eind negentiende eeuw nog van kracht bleef in de literatuur.⁵¹ Ditzelfde beeld komt naar voren uit de bestudering van egodocumenten, zoals dagboeken en brieven.⁵² Maar ook in de medische wetenschap had de humeurenleer nog grote invloed tot ver in de negentiende eeuw.⁵³

144

Eind negentiende eeuw werd er, naast de humeurenleer, nog een andere, nieuwere theorie aangegrepen om de schadelijkheid van masturbatie aan te tonen: de wet van behoud van energie. De wetten van de thermodynamica werden ook toegepast op de mens. Fysiologen zagen het menselijk lichaam als een afgesloten energiesysteem, analoog of zelfs identiek aan een motor of machine.⁵⁴ De mannelijke seksualiteit werd opgevat als energie die zichzelf opbouwt in het lichaam tot dat die wordt vrijgelaten in de vorm van een ejaculatie.⁵⁵ Bij ‘normale’ geslachts-gemeenschap vond uitwisseling van vochten plaats, terwijl die stoffen bij de onanie geheel en al verloren gingen.⁵⁶ Het ‘spenderen van levenskracht’ in de vorm van sperma, betekende een verlies van energie. De Duitse psychiater Richard von Krafft Ebing zag ‘gematigd verbruik’ als goed voor de gezondheid, maar overmatig verbruik, vooral door masturbatie, leidde tot verstoring van het energiesysteem en tot afwijkend seksueel gedrag, zoals homoseksualiteit. Gematigheid en wilskracht – in lijn met de burgerlijk-liberale normen op het gebied van politiek en economie – waren cruciaal voor een gezonde levensstijl.⁵⁷

Rond 1900 veranderde de betekenis van masturbatie. De antropologie liet zien dat onanie een natuurlijk fenomeen was: dieren (honden, katten, apen, ‘zelfs oli-

---

49 Idem, 8.

50 Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 9.

51 Mary Kemperink, ‘Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman’.

52 Leonieke Vermeer, ‘“Papa is weder ongesteld.” Ziektebeleving in negentiende-eeuwse egodocumenten,’ *De Negentiende Eeuw* 39 (2015): 230-251, aldaar 240; Ruberg, ‘The letter as medicine’, 497.

53 Willemijn Ruberg, ‘Trauma, Body and Mind. Forensic Medicine in Nineteenth-Century Dutch Rape Cases,’ *Journal of the History of Sexuality* 22 (2013): 85-104; John P. Glynn en Rashid Bhikha, ‘The Theory of Humours Revisited’ (2015) (geraadpleegd op 30 maart 2017, <http://www.tibb.co.za/articles/theory-of-humours.pdf>).

54 Anson Rabinbach, *The Human Motor. Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity* (Berkeley: University of California Press, 1992), 51-61. Zie over de literaire verwerking van de thermodynamica: Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 107-161; Kemperink, *Gedeelde kennis*, 217-233.

55 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, 30.

56 Hekma, ‘De belaagde onschuld,’ 238.

57 Oosterhuis, *Stepchildren of Nature*, 33; John Jervis, *Sensational Subjects. The Dramatization of Experience in the Modern World* (Londen: Bloomsbury, 2015), 55.

fanten’) deden het, net als primitieve volkeren en kinderen. Vooruitstrevende artsen als Havelock Ellis, Auguste Forel en Krafft-Ebing beschouwden onanie niet meer als een ziekte.⁵⁸ Toch bleef het als ethisch probleem bestaan, want hoe moest de maatschappij omgaan met dit primitieve, onbeschaafde gedrag? Deze vraag kwam sterk naar voren in het werk van Sigmund Freud. Hij zag masturbatie als het gevolg van vroege, seksuele trauma’s en als de oorzaak van degeneratie, neurose, hysterie en neurasthenie.⁵⁹

In de jaren 1930 verdween de negatieve perceptie van masturbatie, in ieder geval in geneeskundige publicaties.⁶⁰ Vanaf toen werd de term ‘zelfbevrediging’ vaker gebruikt, in plaats van termen met een negatieve connotatie, zoals ‘zelfbe-
vlekking’. Wat de terminologie betreft: ‘masturberen’ is een moderne, medische term die in het Nederlands voor het eerst werd gebruikt in 1847.⁶¹ De termen ‘onanie’ en ‘zelfbevlekking’ waren echter gangbaarder in de negentiende eeuw.⁶² In wetenschappelijke publicaties werd vanaf het einde van de negentiende eeuw ook wel de term ‘auto-erotiek’ gebruikt, in plaats van masturbatie, om daarmee niet- (of niet uitsluitend) genitale zelfbevrediging aan te geven.⁶³ De term ‘pollutie’ (uit het Latijn ‘pollutio’), die we in het dagboek van Polak veelvuldig tegenkomen, betekent ‘onwillekeurige zaadlozing in den slaap’.⁶⁴

Ik heb het discours over masturbatie hier alleen beknopt uiteen kunnen zetten en me vooral geconcentreerd op de medische kant ervan. Er zijn in de loop van de tijd verschillende verklaringen voor het ontstaan, de lange doorwerking en het uitdoven van dit discours gegeven, maar die kan ik in dit bestek niet behandelen.⁶⁵ Er is in de historiografie echter één aspect dat nog nauwelijks aandacht heeft gekregen, en dat is het perspectief van de masturbator zelf. Hiervoor zijn dagboeken een geschikte bron. Het dagboek van Lodewijk van Deysel is al kort genoemd. Hij was niet de eerste – en ook niet de laatste – die zijn dagboek gebruikte om zijn onaniegewoonten te registreren.⁶⁶

---

58 Laqueur, *Solitary Sex*, 376-377.

59 Idem, 363-366.

60 Idem, 359.

61 *Kramers Algemeene Kunstwoordentolk* (1847), via: ‘De Geïntegreerde Taalbank’ (geraadpleegd op 30 maart 2017, <http://gtb.inl.nl/>).

62 Gezocht via Delpher, krantenartikelen in de negentiende eeuw: ‘onanie’ (1564 zoekresultaten), ‘zelfbevlekking’ (1201 zoekresultaten), ‘masturbatie’ (55 zoekresultaten) (<http://www.delpher.nl/>, geraadpleegd op 30 maart 2017).

63 Lisa Downing, recensie van *The Secret Vice: Masturbation in Victorian Fiction and Medical Culture*, van Diane Mason. *Social History of Medicine* 22 (2009): 639-640, aldaar 640. De term ‘autoerotism’ (auto-erotiek) werd eind negentiende eeuw gepopulariseerd door de Britse seksuoloog Havelock Ellis. Jean Laplanche, *The Language of Psycho-Analysis* (Londen: Karnac Books, 1988), 45.

64 Van Dale (1914), zoals geciteerd door WNT.

65 Het in mijn optiek beste overzichtswerk en een overtuigende verklaring biedt: Laqueur, *Solitary Sex*.

66 Zie voor andere dagboeken: Leonieke Vermeer, ‘Tiny Symbols tell Big Stories. Naming

HET DAGBOEK VAN LEO POLAK

146

Leo Polak (1880-1941) is bekend geworden als filosoof, rechtsgeleerde en vrijdenker. De basis van zijn ethiek was de autonomie van de menselijke rede. Zijn denken is actueel gebleven, getuige de vele bundels die aan hem gewijd zijn.⁶⁷ De meest recente bundel verscheen afgelopen jaar, naar aanleiding van het beschikbaar komen van zijn dagboeken. Polak hield van augustus 1901 tot mei 1941 een dagboek bij; vanaf zijn studentenjaren tot kort voor zijn dood in het concentratiekamp Sachsenhausen. Enkele van zijn leerlingen kregen kort na de oorlog inzage in die dagboeken, maar het duurde tot 2011 voordat ze voor een groter publiek toegankelijk werden. Polaks jongste dochter droeg ze toen over aan de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.⁶⁸

De dagboeken zijn dus pas kortgeleden beschikbaar gekomen en worden nog volop onderzocht.⁶⁹ Uit de dagboeken blijkt onder meer de ontwikkeling van zijn ethische opvattingen en de rol die het lichaam hierbij speelde. Een goed karakter en fysieke gezondheid waren verbonden met elkaar – Polak was een groot sportliefhebber, hij zwom vaak en werkte aan zijn duiktechniek.⁷⁰ Hij had contact met de kring rond de Rein Leven Beweging, een utopische beweging die, buiten het kerkelijke dogmatisme om, ijverde voor seksuele hervorming en streed tegen onwetendheid, prostitutie en ontucht.⁷¹ Seksualiteit bleef zijn hele leven een belangrijk thema voor hem. In 1936 wijdde hij er een boek aan getiteld *Sexuele ethiek* – het enige boek dat hij schreef na zijn benoeming als hoogleraar wijsbegeerte in Groningen, waar hij Gerard Heymans opvolgde. Polak spande zich in voor maatschappelijke organisaties voor seksuele hervorming.⁷² Met Bernard Premsele richtte hij de Nederlandse tak van de ‘Wereldbond voor sexuele hervorming’ op, die een reeks geschriften uitbracht waarvan *Sexuele ethiek* het eerste deel was.

---

and Concealing Masturbation in Diaries (1660-1940),’ *European Journal of Life Writing*, ter perse.

67 Zie voor een overzicht: Klaas van Berkel en Stefan van der Poel, ‘Leo Polak, filosoof van het vrije denken,’ in *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken*, red. Klaas van Berkel en Stefan van der Poel (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016), 9-14, aldaar 11-12.

68 Idem, 12.

69 Ik dank Stefan van der Poel en Bert Overbeek voor het delen van hun inzichten over de dagboeken.

70 Van Berkel en Van der Poel, ‘Leo Polak, filosoof van het vrije denken’, 12-13.

71 Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 145. Volgens Bert Overbeek, die bezig is met een biografie over Polak, was hij geen actief lid van de Rein Leven Beweging, maar had hij vrienden die dat wel waren, zoals Jacob van Rees en Felix Ortt. Over Ortt en de Rein Leven Beweging, zie: Vermeer, *Geestelijke lenigheid*, 98-99. Over de Rein Leven Beweging, zie naast Nabrink: Annemiek de Groot, ‘De lust tot last. De Rein Leven Beweging als pionier in de strijd om de nieuwe mens,’ *Groniek* 25 (1993) 120: 55-64.

72 Homme Wedman, ‘Op zoek naar Euthymia. Leo Polak 1880-1941,’ *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 10 (1999) 2: 16-32, aldaar 18.

Afb. 2 Leo Polak als privaattoecent in Amsterdam. (*Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Leo Polak, Dagboek Leo Polak, inv.nr. xxx F 14, f. 88*)

redelijke wijze na te denken over seksualiteit en door zodoende nauw aan te sluiten bij de wetenschappelijke seksuologie. Door kritische vragen te stellen over gebruiken, wetten, regels en taboes, kan hij volgens Van den Berg als voorloper van de seksuele revolutie van de jaren '60 en '70 van de twintigste eeuw worden beschouwd.⁷⁵

De duiding van Polaks ideeën over seksualiteit en eugenetica zou nog in een ander licht kunnen komen te staan, nu het dagboek beschikbaar is gekomen. Ik moet me hier echter beperken tot de rol die masturbatie speelt in Polaks ideeën over seksuele hervorming. Polak was zeer consciëntieus in het bijhouden van zijn dagboek. Het was bijna een levensnoodzaak voor hem. De dagelijkse aantekeningen hielpen hem om greep op zijn leven te krijgen en, later in zijn leven, om te pogen zijn ideaal van 'euthymia' (volkomen gemoedsrust) te bereiken. Tekenend voor het belang dat hij eraan hechtte, is dat hij in paniek raakte als een dagboek

Sexuele ethiek is in de loop van de tijd op verschillende manieren geïnterpreteerd. Er is vooral discussie over de manier waarop het zesde hoofdstuk, getiteld 'Ethisch georiënteerde eugeniek', kan worden begrepen. In tegenstelling tot de journalist Jan Rogier, vindt historicus Homme Wedman dat je Polak niet in verband moet brengen met tijdgenoten in de jaren dertig die gedwongen sterilisatie en emigratie van minderwaardigen bepleitten. Wedman ziet Polaks 'eugeniek' in de eerste plaats als een zedelijke eis aan zijn lezerspubliek om bij de voortplanting rekening te houden met de kwaliteit van het nageslacht.⁷³ Floris van den Berg (milieufilosof en zelf actief als vrijdenker en humanist) beschouwt het werk als indirecte religiekritiek. Polak wilde 'seksualiteit, en daarmee de mensen, bevrijden uit de kluisters der religie.'⁷⁴ Dat deed hij door op autonome,

⁷³ Wedman, 'Op zoek naar Euthymia', 23.

⁷⁴ Floris van den Berg, 'Voorloper van de seksuele revolutie: de relevantie van de toegepaste ethiek van Leo Polak (1880-1941)', in *"Liever een dode leeuw, dan een levende hond". Over de betekenis van de vrijdenker en humanist Leo Polak (1880-1941)*, red. Bert Gasenbeek (Breda: Uitgeverij Papieren Tijger, 2011), 153-162, aldaar 161.

⁷⁵ Van den Berg, 'Voorloper van de seksuele revolutie', 161.

kwijt was.⁷⁶ Hij schreef niet zozeer met het oog op zijn nalatenschap. Veel van het geschrevene was niet bestemd voor latere ogen, en zeker niet bedoeld als stof voor wetenschappelijke artikelen (over masturbatie) – waardoor het soms ook enigszins ongemakkelijk voelt om te lezen, vooral wat de intieme passages betreft. Toch geeft juist het dagboek inzicht in de ontwikkeling van zijn gedachtegoed, waarin het lichamelijke en seksualiteit een belangrijke rol speelden, maar ook in het dagboek als genre, wat de openbaarmaking ervan en het onderzoek ernaar rechtvaardigen.⁷⁷

148

De vraag waarop ik mij concentreer in dit artikel is hoe Polak het anti-masturbatie discours in zijn dagboek verwerkt en welke rol symbolen hierbij spelen. Hij was niet de eerste die symbolen voor masturbatie gebruikte, maar het feit dat hij reflecteerde op dit symboolgebruik en op datgene waar ze voor stonden, maakt zijn dagboek wel uitzonderlijk. Vanaf zijn eerste dagboek staan er soms symbolen, vaak met enig commentaar erbij. Op 14 april 1902 staat er voor het eerst een '#' (ook wel bekend als het nummer-teken): '14. [april] # tòch!'⁷⁸ Twee weken later staat er: 'Vannacht na 10 dagen (bravo) XX!'. Op 8 december 1902: 'X Om d'andere dag – maar alles went'.⁷⁹ De symbolen '#' en 'X' staan geregeld vermeld, soms voor een datum, soms aan het eind van een aantekening. Het blijkt dat hij de symbolen gebruikt om zijn ejaculaties te tellen. Op 8 januari 1903 schrijft hij:

Ten onrechte heb ik mij down laten maken door vrees van te veel sperma-verlies.

'k Telde van 02-03 in 't geh[heel] 58.

Ons tegengestelde suggesti tans!⁸⁰

Hieruit valt niet alleen op te maken dat hij aan het begin van het nieuwe jaar de balans opmaakt en het 'sperma-verlies' telt over het afgelopen jaar (58 keer in totaal), maar ook dat hij zich zorgen had gemaakt dat dit te veel was. Waarom hij inzag dat die zorgen 'ten onrechte' waren, staat er niet bij vermeld. Wel is duidelijk dat de symbolen hem helpen om de telling bij te houden. Dit blijkt helemaal uit de aparte zakagenda's die bij sommige van zijn dagboeken zijn overgeleverd: deze zijn nauwelijks beschreven, op de vermeldingen van 'X' en '#' op verschillende dagen na.⁸¹ Waarom gebruikt hij deze symbolen? En wat is het verschil tussen 'X' en '#'?

76 Van den Berkel en Van der Poel, 'Leo Polak, filosoof van het vrije denken', 12.

77 Over de ethische afweging van historici tussen 'postume waardigheid' en de plicht tot het leveren van wetenschappelijke kennis over het verleden in al zijn schakeringen, zie: Leonieke Vermeer, 'De mens zonder hemd. Symbolen in dagboeken als bron voor de geschiedenis van het lichaam, seksualiteit en ziekte,' *Groniek* (2017), ter perse.

78 Dagboek Leo Polak, deel 7, 14 april 1902.

79 Dagboek Leo Polak, deel 3, 8 december 1902.

80 Dagboek Leo Polak, deel 3, 8 januari 1903.

81 Deze aparte zakagenda's zijn te vinden achteraan deel 10 (1905-1906), deel 15 (1913) en deel 16 (1914) van het dagboek.

Op 31 maart 1903, een datum met een kruisje ervoor, brengt hij zijn gebruik van symbolen expliciet aan de orde, in het citaat dat ik aan het begin van dit artikel aanhaalde: ‘(Waarom eigel kruisjes – in pl. v. pollutsi?’⁸² De kruisjes staan dus voor pollutie, een ‘onwillekeurige zaadlozing in den slaap’; een natte droom, zoals eerder vastgesteld. Die kruisjes gaan dan ook vaak gepaard met de beschrijving van een droom:

X Donderd.22 [jan 1903] trots alle redelijke voorzorg gisteravond, poll. [pollutie] Omslaan tegen ochtend, na ontwaken ingedommeld, arms [?] in slaap. – k Droom dat plotsel. voorbijkomend “meisje m. 3 borsten” oorz. [oorzaak] v. een poll. is, tot m’n ergernis.⁸³

149

Hieruit blijkt ook dat hij voorzorgsmaatregelen nam om die ‘polluties’, oftewel natte dromen, te voorkomen – tevergeefs kennelijk.

Ter onderscheiding van de onwillekeurige polluties, gebruikt Polak het ‘#’-symbool. Dit laatste teken gebruikte hij minder vaak. Zo bevat de zakagenda uit 1913: 41 ‘X’ en 7 ‘#’ (dit teken wordt in de zakagenda’s als een schuine ‘†’ geschreven, zoals op afbeelding 4 te zien is).⁸⁴ De dagboeken overziend, lijkt het erop te duiden dat het kruisje ‘X’ stond voor een onwillekeurige nachtelijke zaadlozing, al dan niet veroorzaakt door erotische dromen, en het symbool ‘#’ (soms ook geschreven als een schuine ‘†’ of als een christelijk kruis ‘†’) voor masturbatie.⁸⁵ Bij die masturbatie was het niet altijd de bedoeling dat het tot een zaadlozing kwam, maar liet hij zich daardoor wel eens ‘verrassen’.⁸⁶ Daarmee kom ik op het meest raadselachtige aspect van deze symbolen.

Het lijkt erop dat Polak af en toe behoefte had aan een extra prikkel als hij masturbeerde, een heel letterlijke prikkel, namelijk een naald die hij in zijn genitaliën stak. Op 15 januari 1903 staat een groot kruis (‘†’) met daarbij de volgende raadselachtige passage:

Juist ‘t enige wat mij nog zou kunnen deren, wat mijn geluk in de weg kan staan, dat zou ik mijzelve aandoen? ‘Acu tetigisti’

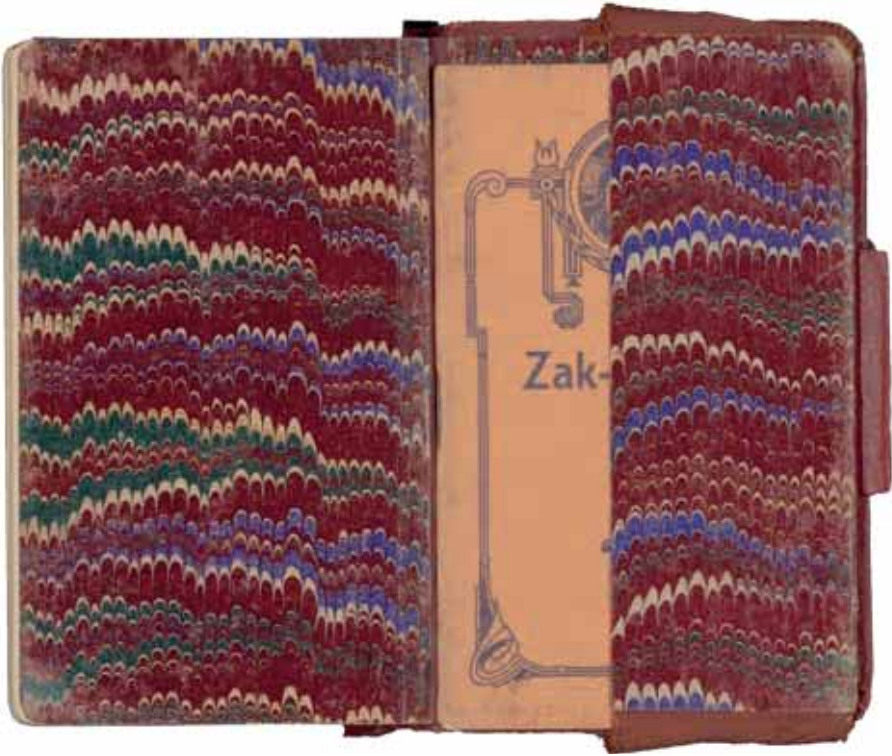
⁸² Dagboek Leo Polak, deel 3, 31 maart 1903.

⁸³ Dagboek Leo Polak, deel 3, 22 januari 1903.

⁸⁴ Dagboek Leo Polak, deel 15, zakagenda voor 1913.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld de symbolen in de maanden december 1902 en januari 1903 in deel 3 van het dagboek: 8 december 1902 (x), 11 december 1902 (x), 15 december 1902 (x), 16 december 1902 (x), 18 december 1902 (#); 19 december 1902 (x), 5 januari 1903 (†), 6 januari 1903 (#), 15 januari 1903 (groot kruis met daarin een #), 16 januari 1903 (x), 17 januari 1903 (x), 19 januari 1903 (x), 22 januari 1903 (x), et cetera. Een mogelijke uitzondering op dit onderscheid, is de eerder genoemde, allereerste vermelding van het ‘#’-symbool: ‘14. [april] # tòch!’ Deze zin wordt gevolgd door een beschrijving van een droom, maar dat hoeft natuurlijk niet te zeggen dat die ‘#’ ook veroorzaakt werd door die droom. Het kan ook zijn dat Polak het onderscheid tussen de verschillende symbolen pas gaandeweg ontwikkelde.

⁸⁶ Dagboek Leo Polak, deel 3, 6 januari 1903.

Afb. 3 en 4 De zakagenda van 1913 achterin het dagboek, waarin Polak 'X' en '#' bijhield. (*Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Leo Polak, Dagboek Leo Polak, inv.nr. xxx F 15, f. 84 en f. 94*)

Juni (30 dagen)		Juli (31 dagen) — Juli (31 dagen)	
Dins en Vrijdag week	NOTITIES	Dins en Vrijdag week	NOTITIES
1 Zondag		13 Zondag	
2 Maandag		14 Maandag	
3 Dinsdag		17 Dinsdag	
4 Woensdag N. M.		18 Woensdag V. M.	
5 Donderdag		19 Donderdag	
6 Vrijdag		20 Vrijdag	
7 Zaterdag		21 Zaterdag	
8 Zondag		22 Zondag	
9 Maandag		23 Maandag	
10 Dinsdag		24 Dinsdag	
11 Woensdag E. M. in Fokstros		25 Woensdag	
12 Donderdag in F.		26 Donderdag A. K.	
13 Vrijdag		27 Vrijdag	
14 Zaterdag		28 Zaterdag	

Stond deze laatste spreuk in het Latijn, wellicht met het oog op andere lezers van zijn dagboek? En moeten we die spreuk figuurlijk (‘de spijker op zijn kop slaan’) of letterlijk (‘je hebt met een naald aangeraakt’) nemen? Waarschijnlijk dit laatste, als we deze passage vergelijken met andere aantekeningen waarin hij er wat explicieter over schrijft. Op 5 mei 1904: ‘in m’n sexuele éénzaamheid weer wat omgezinne-
likt, in partibus acum’.⁸⁷ Weer staat de crux van de zin in het Latijn. ‘Partibus’ is het meervoud van pars (deel), ‘acum’ is naald, oftewel: ‘een naald in [mijn] [geslachts] delen’. Een jaar later, op 1 februari 1905, staat het er nog explicieter, in het Nederlands: ‘Na tafel [...] ga ’k me daar, enkel om prikkel even, in onbezonnenheid, met naald in peni prikken – en word ineens door ejaculatie verrast [...]’.⁸⁸ Kennelijk was het niet de bedoeling dat het tot een zaadlozing kwam, zo blijkt ook uit een passage jaren later, op 31 December 1913: ‘tegen middernacht – juist na Dr. Ewald bedankt te hebben en – voor ’t laatst – door speld, bij ’t uithalen te zijn verrast’.⁸⁹

De vraag is niet zozeer waarom Polak dit deed, maar wel waarom hij erover schreef. We kunnen in ieder geval vaststellen dat hij buitengewoon openhartig was in zijn dagboek. Hij schreef niet alleen voor zichzelf, maar liet zijn dagboek ook lezen aan intieme vrienden en zijn moeder. Met zijn moeder spreekt hij ook over zijn zaadlozingen, op 5 maart 1904 schrijft hij: ‘X (Na 3 weken, rond, gelijk Mama dadel.[ijk] opmerkte; geen ontlasting gist.[eren], en òm in bed; is me nu onverschillig).’⁹⁰ Maar hij schreef niet voor niets passages in het Latijn en het is de vraag of het symbool-gebruik voor andere lezers herkenbaar was. Sommige, te intieme passages wil hij voor zichzelf houden. Op 27 maart 1904 schrijft hij:

Mama heeft tot boven gelezen. Nu moet daar strak alles neergeschreven, wat me zo geheel op mezelf stelt, buiten alle gemeenschap, wat enkel uit en voor de éénzaamheid is, waarover ik alléén met mezelf in ’t reine ben!⁹¹

Hij vervolgt met een gedetailleerd verslag van een verblijf in Amsterdam, waar hij een voordracht voor de studenten debatingclub had gegeven. Hij beschrijft hoe hij door het Vondelpark loopt ‘met m’n (vrl. exhibitieve) onbevredigdheid, in hoop op sexuele ontmoeting, verlangend zelfs te worden geabordeerd, door maagdje liifst’. Op zijn hottekamer gaat hij naakt op het balkon staan: ‘en al kreeg ik geen kijkster, ’t exorbitante alléén was prikkel genoeg.’ Vervolgens stelt hij binnenskamers vast: ‘dit alles feitel.[ijk] niits had opgeleverd, met odol wassen, gloeiing en brandende lucifer-schroeïing’. De volgende ochtend wordt hij om zeven uur wakker: ‘en nõg geen erecti, nog de volheid in me. Vergeten nog de bloedige schrammen op elke dij en in peni[s].’ Nadat Heintje (het dienstmeisje) is geweest, komt hij dan eindelijk tot ‘de lozing van àl di drift’:

⁸⁷ Dagboek Leo Polak, deel 7, 5 mei 1904.

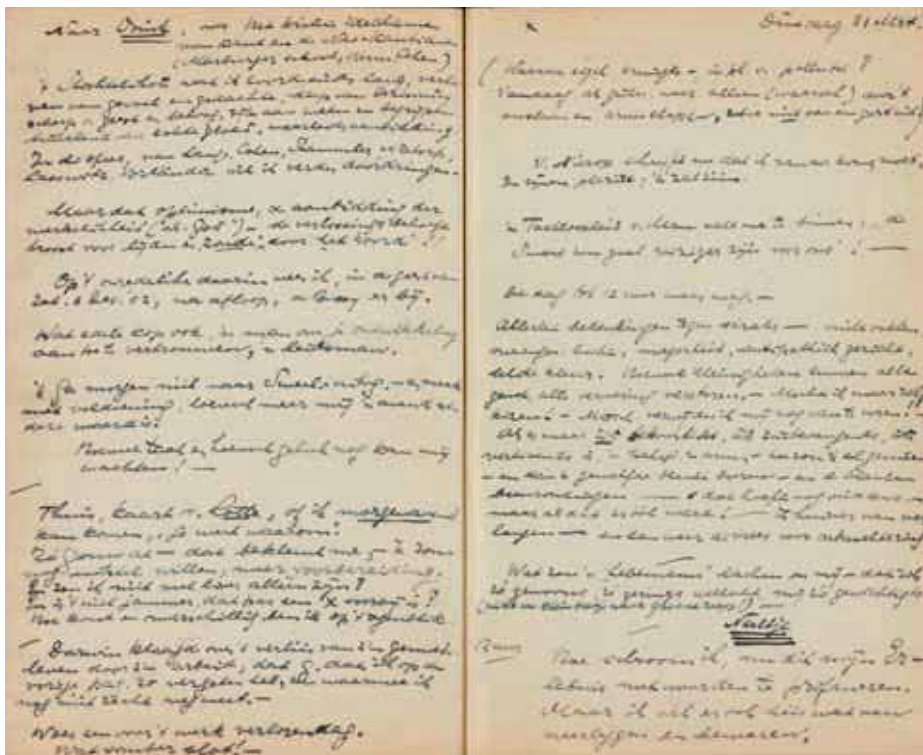
⁸⁸ Dagboek Leo Polak, deel 9, 1 februari 1905.

⁸⁹ Dagboek Leo Polak, deel 16, 31 december 1913.

⁹⁰ Dagboek Leo Polak, deel 7, 5 maart 1904.

⁹¹ Dagboek Leo Polak, deel 7, 27 maart 1904.

152

Afb. 5 Twee pagina's uit het dagboek van Leo Polak met rechts bovenaan de aantekening met kruisje waarin hij zich afvraagt: 'Waarom eigel kruisjes - in pl. v. pollutsi?' (Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Leo Polak, Dagboek Leo Polak, inv.nr. F 3, f. 87)

[...] weer branden éven, en plòts, nog nèt bedenkend, dat dit nu was wat ik mijzel-ve zo absoluut verboden had [...], eindelijk, # daar was 't weer, de lozing van àl di drift, di elke vreemde voor volslagen waanzin zou hebben gehouden, en zonder dat ik deze "oplossing" een ogenblik gewild had, indiin ik 't had kunnen voorko-men. Maar toch - geen verslagenheid, in 't minst niit, 'k voelde geen "vàl", of ja, wel een daling in de vrije blijv vlucht, want dit moet b.v. bij m'n verbod van toen vergeleken (heb ik nog niit gedaan) en bij m'n wétenschap mezelf te beheersen. Maar ik wou immers toegeven, niit langer vasten uit "vroomheid". - Ik wou dur-ven. Zeker, ik hadde liver een Neeltje gevonden, maar di wàs er niit. - niits.⁹²

92 Ibidem.

Neeltje was een schildersmodel dat hij een jaar eerder had gezien, waar hij hevig naar verlangde. Het is duidelijk dat hij de symbolen, hier een '#', niet gebruikt om er verder niets over te hoeven zeggen; het is geen 'stilte'. Hij wil zijn erotische verlangens, zijn exhibitionistische neigingen, de prikkels die hij zichzelf toedient en de ontlasting ervan juist onder woorden brengen, analyseren én enigszins controleren. Die controle kan opgemaakt worden uit verwijzingen naar 'm'n verbod van toen', 'vasten uit "vroomheid"' en 'mezelf beheersen'. Hieruit blijkt het anti-masturbatie discours, maar hij geeft met bovenstaande beschrijving juist ook aan dat hij aan die voorschriften niet kon (of wilde) voldoen.

De oorzaken van zijn 'polluties' die hij overweegt, komen ook voort uit het anti-masturbatiediscours: slaaphouding, te prikkelend voedsel en (het uitblijven van) stoelgang.⁹³ Op 31 januari 1904 schrijft hij:

En toch, zoals ik vreesde, weg[ens] geen ontlasting, weer polluti, weer zo'n treurig-tragise vermorsing, vernitiging van zo veel opperst levensbeginsel.⁹⁴

In het betreuren van de 'vernitiging van zo veel opperst levensbeginsel' resonanceert het idee dat zaad een belangrijke levenskracht vormt; een opvatting die, zoals eerder beschreven, voortkwam uit de humeurenleer en een nieuwe fysiologische onderbouwing had gekregen door de mens op te vatten als een gesloten energiesysteem. Polak betreurt het ten zeerste als die levenskracht zo maar verloren gaat:

't Blijft toch altijd iits treurig-leliks, dat zulk oneindig fijn en intens leven, zó na mezelf verwant, en voor zó groots geschikt en bestemd, – daar als lastig en onzinnelijk uit-werpsel moet behandeld en verwijderd worden.⁹⁵

Een concreet symptoom van het verlies aan levenskracht was de achteruitgang van het geheugen:

Nyström, Geschlechtsleben gekomen. Acht 2 x p.w. [per week] coït. niit ongezond, maar 2 à 3 x p.m. [per maand] poll. normaal, 1 x p.w. al te veel! Maar 't is ook pleit tegen de (kerkse) onthouding. 'k Geloof dus dat ik noch voor te veel noch voor te weinig ongerust hoef te zijn, summum summarum, maar had toch liver minder, om m'n geheugen vrl. [vooral]⁹⁶

Anton Nyström was een Zweedse arts en tamelijk progressief in zijn denkbepelden over seksuele hervorming.⁹⁷ Polak concludeert dus, op basis van diens werk *Das*

---

93 Dagboek Leo Polak, deel 1, 14 april 1902; deel 6, 26 december 1903; deel 6, 31 januari 1904; deel 6, 3 februari 1904; deel 7, 2 maart 1904. Zie voor deze oorzaken: Hekma, 'De belaagde onschuld', 240.

94 Dagboek Leo Polak, deel 6, 31 januari 1904.

95 Dagboek Leo Polak, deel 6, 6 februari 1904.

96 Dagboek, Leo Polak, deel 8, 30 augustus 1904.

97 De seksuoloog Havelock Ellis behandelt het werk van Nyström in zijn *Studies in the Psy-*

Geschlechtsleben und seine Gesetze dat ‘kerkse onthouding’ niet nodig is, maar maakt zich toch zorgen over te veel polluties, vooral in verband met zijn geheugen. De opvatting dat overmatige polluties tot geheugenverlies leiden, was al heel oud.⁹⁸ Op 16 april 1903, een datum met een kruisje, schrijft Polak: ‘k wou toch dat ik van die poll’s eens geregeld 14 dagen of nu tot mijn examen b.v. vrij kon blijven; ‘t is voor mijn geheugen – en wat rust daar niit alles op – veel te vaak.’⁹⁹ Zijn geheugen was zeer belangrijk voor Polak en zijn dagboek speelde daarbij een essentiële rol. Dit blijkt al uit de allereerste pagina van zijn dagboek, waar hij met één zin terugblijkt op de voorgaande jaren waarin hij geen dagboek had bijgehouden: ‘21 jeugdijaren in macht van vervagend geheugen verloren!’¹⁰⁰ In zekere zin maakt zijn dagboek als geheugensteun weer goed wat hij (in zijn ogen) met zijn polluties aantastte.

In de loop van de jaren verandert de betekenis van de symbolen. Op 16 juli 1917 trouwt Polak met Henriette (‘Jet’) Antoinette Schwarz.¹⁰¹ Over het huwelijk en de huwelijksreis schrijft hij niets in zijn dagboek. Na twee lege bladzijden (die hij wellicht later nog had willen vullen met een verslag) is de eerstvolgende dag die hij beschrijft 17 augustus. Deze aantekening begint met een kruisje. Er volgen meer data met een kruisje, soms zelfs twee (‘xx Vrijdag 24 Aug’). Op 21 augustus schrijft hij:

X dond. 21, Weer een heerlijke, zachte, elegante nazomerdag; met te weinig werk. Door mug in voornacht half wakker gestoken, ergo poll., en de zwangerschapsvrees. ‘t Zou een fraaie oorzaakten zijn!’¹⁰²

Het kruisje en ‘ergo poll.’ lijken nog te verwijzen naar ‘pollutie’ (nachtelijke zaadlozing). Maar hij heeft het ook over zwangerschapsvrees. Die zwangerschap volgt pas een jaar later: op 1 juli 1918 staat er een kruisje met een uitroepteken achter de datum. Op 31 juli schrijft hij: ‘Alles wel! (berichten in Zandv. en naar Slees-

---

chology of Sex, deel 6. Ellis Havelock, *Studies in the Psychology of Sex. The Evolution of Modesty, the Phenomena of Sexual Periodicity, Auto-Erotism* (Philadelphia: F.A. Davis, 1900, reprinted 1902), <http://dx.doi.org/10.1037/13735-007>.

- 98 Deze opvatting is al te vinden bij de Duitse arts Martin Schurig, *Spermatologia Historico-medici* (Frankfurt: Johann Beckii, 1720). Rond 1900 noemt bijvoorbeeld de arts G.H. Berndt geheugenverlies als een van de vele lichamelijke en geestelijke kenmerken van de onanist. G.H. Berndt, *Verlegenheid, beschroomdheid, vrees, verwarring en de middelen tot radicale genezing* (Amsterdam: Gebroeders Graauw’s, 1931 [1907]).
- 99 Dagboek Leo Polak, deel 4, 16 april 1903. Zie ook de aantekening op 26 maart 1905 (deel 10), naar aanleiding van een visite bij zijn nicht Helene en het daar gevoerde gesprek: ‘merkwaardig – ‘k voelde hoe m’n door poll. vermoede geheugen zo gouw niet mee kon komen’.
- 100 Dagboek Leo Polak, deel 1, voorblad.
- 101 G.E. Langemeijer, ‘Polak, Leonard (1880-1941),’ <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/polak>.
- 102 Dagboek Leo Polak, deel 18, 21 augustus 1917.

wijk, blijde verwachting).¹ Op 32 maart 1919, negen maanden na de datum met het kruisje, wordt zijn eerste dochter Bettina geboren. Kennelijk was de connotatie van het kruisje veranderd: het verwees niet meer naar een 'pollutie', maar naar geslachtsgemeenschap met zijn echtgenote. Het teken '#' komt niet meer voor in zijn dagboeken.

In 1936 verschijnt het eerder genoemde boek *Sexuele ethiek*. Masturbatie komt aan de orde in het laatste hoofdstuk 'Geslachtsleven vóór het huwelijk'. Veel van de ideeën die hierin naar voren komen, zijn schatplichtig aan zijn vroege dagboek, maar vormen er tegelijkertijd een afrekening mee. Hij stelt dat jonge mannen het in de voorhuwelijksperiode zwaarder hebben dan jonge meisjes 'dankzij het biologisch verschil in beider sexuele drang en behoeften'.¹⁰³ Bij meisjes speelt zelfbevrediging dan ook geen rol. Bij jongens zijn ejaculatie en orgasme een normaal, natuurlijk verschijnsel in de puberteit. 'Onanie' is een 'zotte, foutief aan de Bijbel ontleende term, die door moraaltheologen en moraalpaedagogen als "geheime zonde" en "zelfbevlekking" of "masturbatie" pleegt te worden gebrandmerkt."¹⁰⁴ In een noot schrijft hij:

Daar komen dan nog de ellendige kwakzalversleugens bij over de vreselijke gevolgen voor de gezondheid – zenuwsloping, verlies van energie en geheugen, impotentie, ja geestesziekten –, die de slachtoffers der 'zelfbevlekking' zouden bedreigen. Afgezien van de werkelijke vooral morele gevaren der verslaving, is de waarheid zelfs de jarenlange gewoonte physiologisch even onschadelijk als de regelmatig (ev. wekelijks of nog vaker) optredende nachtelijke ejaculaties (met hun nachtmerrienaam 'polluties', 'bezoedelingen!'), die zoveel onwetend gehouden jongens verontrusten, terwijl ze toch slechts physiologisch nodige en nuttige lozing en ontspanning zorgen en, mits men er zich niet om bekommert, geest en lichaam fris en fit te houden, i.p.v. het tegendeel (tegen een afmattend teveel kan men enkele eenvoudige maatregelen nemen: prikkels en stuwung vermijden, zorgen dat geen lichaamsdeel beklemd ligt, bij het ontwaken 's ochtends dadelijk opstaan, niet weer indommelen). Dat ook de daarmee gepaarde orgastische of wel lustdromen [...] slechts natuurlijk en allerminst 'zondig', zedelijk laakbaar zijn.

En hij vervolgt:

De zelfbevrediging is op zichzelf zomin immoreel als vies als de geslachtsgemeenschap. En de eenzame strijd daartegen met zijn trieste nederlagen is geen schandelijke, te verheimelijken slechtheid, noch iets ziekelijks, ongezonds of abnormaals (ook geen symptoom van 'auto-erotiek', of 'narcissisme' of dergelijke geleerde poespas), maar een door natuurlijke gezonde zedelijkheid opgelegde be-

¹⁰³ Leo Polak, *Sexuele ethiek* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1949 [1936]), 124.

¹⁰⁴ Idem, 126-127.

proeving, waaruit men met behulp van gezuiverd zedelijk besef niet alleen zonder blijvende schade naar lichaam en ziel, maar zelfs gestaald en fier als overwinnaar tevoorschijn kan komen.¹⁰⁵

156

Polak rekent hier duidelijk af met het antimasturbatiediscours van de voorgaande eeuwen, waar hij zich in zijn jonge jaren nog door had laten beïnvloeden. Hij was ervaringsdeskundige op het vlak van polluties, wellustdromen, onanie, prikkels (het vermijden of juist opzoeken ervan) en de angst voor het verlies van energie en geheugen. Hij was in die zin zijn eigen onderzoeksobject geweest en zijn vroege dagboek met de genoteerde symbolen vormde het onderzoeksverslag. De ontwikkeling van Polaks opvattingen is in lijn met de hiervoor beschreven ontwikkeling in de jaren '30 waarin masturbatie, in ieder geval in medische kringen, haar negatieve connotatie verliest.

Ook in zijn latere jaren verschijnen er nog regelmatig kruisjes in zijn dagboek. Op 12 januari 1941, tijdens de oorlog, schrijft hij: 'In trein naar Amst., lekker verwarmd 2e kl. coupé voor ons alleen – dadel. samen van geprofitteerd als jong paar-tje X.'¹⁰⁶ Dit was het laatste kruisje in zijn dagboek. Een maand later werd Polak gearresteerd, omdat hij weigerde mee te werken aan anti-joodse maatregelen op de Groningse universiteit. In gevangenschap, eerst in Groningen daarna in Leeuwarden, tracht hij zijn gemoedsrust en zijn fysieke gezondheid te behouden.¹⁰⁷ Maar geleidelijk aan weet hij 'niets opbeurends' meer te melden in zijn dagboek.¹⁰⁸ Op 6 mei 1941 eindigt zijn dagboek met een jeugdherinnering. Hij wordt getransporteerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen waar hij op 9 december 1941 overleed aan fysieke uitputting tijdens het sjouwen van stenen.¹⁰⁹

CONCLUSIE

'Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie?' Dit vroeg Polak zich af in zijn dagboek en was ook de leidende vraag in dit artikel. Dagboeken zijn performatief, ze doen iets met de schrijver – en met potentiële lezers, inclusief de later teruglezende 'ik'. Ze vervullen een functie voor de herinnering, van de grote en kleine gebeurtenissen in het leven, van geestelijke ontwikkelingen en lichamelijke processen. Symbolen in een dagboek zijn een korte en praktische manier om een herhalende gebeurtenis of verslavende gewoonte bij te houden. In die zin doen ze den-

¹⁰⁵ Idem, 126-128.

¹⁰⁶ Dagboek Leo Polak, deel 53, 12 januari 1941.

¹⁰⁷ Stefan van der Poel, "Euthymia bleibt uns." De laatste jaren van Leo Polak, 1938-1941, in *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken*, red. Klaas van Berkel en Stefan van der Poel (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016), 139-168, aldaar 156-164.

¹⁰⁸ Van der Poel, "Euthymia bleibt uns", 163.

¹⁰⁹ Langemeijer, 'Polak, Leonard (1880-1941)'.

ken aan de commerciële oorsprong van het dagboek, als huishoudboek of register van dagelijkse uitgaven en inkomsten.¹¹⁰ Maar symbolen onthullen niet alleen, ze verhullen ook, waarmee ze een lezer zowel veronderstellen als om de tuin leiden. Daarmee zijn ze ook een indicatie ervoor dat het dagboek als 'journal intime' niet zo privé was als vaak is verondersteld. Ook Polak liet zijn dagboek aan anderen lezen.

De symbolen en het begeleidende commentaar in Polaks dagboek lieten ook de ontwikkeling zien die het discours tegen masturbatie doormaakte: van 'pollutie' tot 'ejaculatie', van een 'totale ziekte' die het geheugen aantast tot 'zelfbevrediging' als een 'door natuurlijke gezonde zedelijkheid opgelegde beproeving'. Het dagboek laat de impact van wetenschappelijke kennis op het persoonlijke leven zien. Het toont niet alleen het antimasturbatiediscours, maar ook de beleving ervan, de worsteling ermee, het verzet ertegen en – in het werk *Sexuele ethiek* – de verandering van het discours: een pleidooi voor het weghalen van masturbatie uit de medische en religieuze sfeer (als ziekte of zonde) en voor de autonomie van lichaam en geest.

BIBLIOGRAFIE

- Berg, Floris van den. 'Voorloper van de seksuele revolutie: de relevantie van de toegepaste ethiek van Leo Polak (1880-1941),' in *"Liever een dode leeuw, dan een levende hond". Over de betekenis van de vrijdenker en humanist Leo Polak (1880-1941)*, red. Bert Gasenbeek. Breda: Uitgeverij Papieren Tijger, 2011, 153-162.
- Berkel, Klaas van, en Stefan van der Poel, 'Leo Polak, filosoof van het vrije denken,' in *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken*, red. Klaas van Berkel en Stefan van der Poel. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016, 9-14.
- Downing, Lisa. Recensie van *The Secret Vice: Masturbation in Victorian Fiction and Medical Culture*, van Diane Mason. *Social History of Medicine* 22 (2009): 639-640.
- Fontijn, Jan. '16 december 1887. Een liefde van Lodewijk van Deysse wordt gepubliceerd,' in *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*, red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a., 530-536. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1998.
- Foucault, Michel. *Abnormal: Lectures at the Collège De France, 1974-1975*. New York: Picador, 2003.
- Gay, Peter. *The Naked Heart. The Bourgeois Experience: Victoria to Freud* 4. New York: Norton, 1995.
- Glynn, John P. en Rashid Bhikha, 'The Theory of Humours Revisited,' (2015) <http://www.tibb.co.za/articles/theory-of-humours.pdf> (geraadpleegd op 30 maart 2017).
- Gorp, H. van e.a. (red.). *Lexicon van literaire termen*. 8e herziene druk. Mechelen: Wolters Plantyn, 2007.
- Groot, Annemiek de. 'De lust tot last. De Rein Leven Beweging als pionier in de strijd om de nieuwe mens,' *Groniek* 25 (1993) 120: 55-64.
- Hekma, Gert. 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen zelfbeleving in Nederland?' in *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850*, red. Gert Hekma en Herman Roodenburg. Nijmegen: SUN, 1988, 232-254.
- Jervis, John. *Sensational Subjects. The Dramatization of Experience in the Modern World*. Londen: Bloomsbury, 2015.

110 Lejeune, *On Diary*, 51.

- Kemperink, Mary en Leonieke Vermeer, 'Literatuur en wetenschap: een dynamische en complexe relatie. Enkele theoretische en methodologische overwegingen,' *Nederlandse Letterkunde* 13 (2008): 33-66.
- Kemperink, Mary. 'Couperus en de temperamentenleer,' *Literatuur* 9 (1992): 2-7.
- Kemperink, Mary. 'Hysterie in de Nederlandse roman van het fin de siècle,' *Nederlands Tijdschrift Voor Geneeskunde* 139 (1995): 2194-2198.
- Kemperink, Mary. 'Louis Couperus en Jacob Israël de Haan in het licht van het medische discours over homoseksualiteit rond 1900' in *Onnoemelijke dingen. Taboe en verbod in het fin de siècle*, red. Anne van Buul e.a. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2014, 39-57.
- Kemperink, Mary. 'Medische theorieën in de Nederlandse naturalistische roman,' *De Negentiende Eeuw* 17 (1993): 114-171.
- Kemperink, Mary. 'Nederlandse literaire verbeelding van oosterse homoseksualiteit in relatie tot het westerse wetenschappelijke discours,' *De Negentiende Eeuw* 39 (2015): 252-270.
- Kemperink, Mary. *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein (1860-1920)*. Antwerpen: Garant, 2011.
- Kemperink, Mary. *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
- Kemperink, Mary. *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900*. Utrecht: Veen, 1988.
- Langemeijer, G. E. 'Polak, Leonard (1880-1941),' <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/polak> (geraadpleegd op 30 maart 2017).
- Laplanche, Jean. *The Language of Psycho-analysis*. Londen: Karnac Books, 1988.
- Laqueur, Thomas W. *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation*. New York: Zone Books, 2003.
- Lejeune, Philippe. *On Diary*. Honolulu: University of Hawaiï Press, 2009.
- Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Mathijsen, Marita. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam: Querido's Uitgeverij, 2002.
- Missinne, Lut. *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt, 2013.
- Nabrink, Gé. *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1971*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen, 1978.
- Oosterhuis, Harry. *Stepchildren of Nature. Krafft-Ebing, Psychiatry, and the Making of Sexual Identity*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Piller, Gudrun. 'Private Body - What do Self-Narratives bring to the History of the Body?' in *Mapping the 'I'. Research on Self-Narratives in Germany and Switzerland*, red. Claudia Ulbrich, Kaspar von Greyerz en Lorenz Heiligensetzer. Leiden/Boston: Brill, 2015, 76-94.
- Plas, Michel van der. *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. Baarn: Ambo/Anthos 1995.
- Poel, Stefan van der. "'Euthymia bleibt uns". De laatste jaren van Leo Polak, 1938-1941,' in *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken*, red. Klaas van Berkel en Stefan van der Poel. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016, 139-168.
- Porter, Roy. 'History of the body,' in *New Perspectives on Historical Writing*, red. Peter Burke. Oxford: Polity Press, 1991, 206-232.
- Porter, Roy. "More than a Foreword," in *Cultural Approaches to the History of Medicine. Mediating Medicine in Early Modern and Modern Europe*, red. Willem de Blécourt and Cornelia Osborne. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, x-xvii.
- Prick, Harry G.M. *Een vreemdeling op de wegen. Het leven van Lodewijk van Deysssel vanaf 1890*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2003.
- Rabinbach, Anson. *The Human Motor. Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- Ruberg, Willemijn. 'The Letter as Medicine: Studying Health and Illness in Dutch Daily Correspondence, 1770-1850,' *Social History of Medicine* 23 (2010): 492-508.

- Ruberg, Willemijn. ‘Trauma, Body and Mind. Forensic Medicine in Nineteenth-Century Dutch Rape Cases,’ *Journal of the History of Sexuality* 22 (2013): 85-104.
- Sijs, Nicoline van der. ‘Etymologica. De korte ei en de lange ij,’ *Onze Taal* 72 (2003) 5: 130-131.
- Smith, Sidonie en Julia Watson, *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. 2e druk. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
- Sontag, Susan. ‘The Aesthetics of Silence,’ in *Styles of Radical Will*, red. Susan Sontag. New York: Dell Publishing, 1969, 3-34.
- Stevenson, David. ‘Recording the Unspeakable. Masturbation in the Diary of William Drummond, 1657-1659,’ *Journal of the History of Sexuality* 9 (2000): 223-239.
- Stolberg, Michael. *Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.
- Thatcher, Adrian. *Two Seeds, One Sex?* (Oxford scholarship online, 2016), doi:10.1093/acprof:oso/9780198744757.003.0002.
- Vermeer, Leonieke. ‘De mens zonder hemd. Symbolen in dagboeken als bron voor de geschiedenis van het lichaam, seksualiteit en ziekte,’ *Groniek* (2017), ter perse.
- Vermeer, Leonieke. ‘“Papa is weder ongesteld”. Ziektebeleving in negentiende-eeuwse ego-documenten,’ *De Negentiende Eeuw* 39 (2015): 230-251.
- Vermeer, Leonieke. ‘Tiny Symbols tell Big Stories. Naming and Concealing Masturbation in Diaries (1660-1940),’ *European Journal of Life Writing* (2017), ter perse.
- Vermeer, Leonieke. *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2011.
- Wedman, Homme. ‘Op zoek naar Euthymia. Leo Polak 1880-1941,’ *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 10 (1999) 2: 16-32.

Leonieke Vermeer (1975) is cultuurhistoricus en als universitair docent verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2010 promoveerde ze op *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930* (Antwerpen 2010). In haar recente onderzoek richt ze zich op *life writing*, met name op de beleving van het lichaam, seksualiteit en ziekte in dagboeken.